

ВПЛИВ САКРАЛЬНОЇ ГИМНОГРАФІЇ НА РОЗВИТОК ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Стаття присвячена розгляду історичних шляхів та форм впливу греко-візантійської гимнографії на давню українську літературу. Наголошується на мистецькій досконалості сакральної поезії та незмінності півного літургійного репертуару впродовж століть. На цій основі поетика гимнографії проникла у форми та жанри української барокової літератури.

Ключові слова: гимнографія, барокова література, літургійні тексти.

Прийняття християнства відіграло визначальну роль у розвитку української культури, зокрема, півчій літургійний репертуар Княжої доби і в подальші століття залишався незмінним, що зумовило його міцне закорінення у свідомості українців. В цьому контексті особливо відчутним є вплив сакральної гимнографії на розвиток давньої літератури, що забезпечило тяглість поколінь або довготривалу життєздатність середньовіччя аж до барокової доби.

Вплив гимнографічної стилістики відчувається у *Повісті временних літ*, в *Повчанні Володимира Мономаха*, в *Слові о законі і благодаті* Іларіона, у творах Кирила Туровського. Зокрема Дмитро Чижевський відзначає безпідставність намагання віднайти у проповідях Кирила зв'язків з народною творчістю і переконує в тому, що радше можна припускати впливи церковного красномовства на пізнішу народну поезію, аніж навпаки [20, с. 167]. А поруч, за перекладними зразками руські гимнографи створювали нові тексти на прославу мучеників Бориса і Гліба, святих Феодосія і Антонія Печерських, св. Володимира Святославовича та інших [12].

Церковна лірика відіграла важливу роль у розвитку книжного віршування, її образи використовували українські письменники XVI–XVII ст., переважна більшість яких за своєю професією була пов'язана з Церквою, а, отже, досконала знала гимнографію. Звідси й надалі повторювалися фразеологічні звороти й тропи у великій кількості в кантах, псалмах, молитовних піснях і віршах, створених впродовж XVII–XVIII ст.

Високий поетичний стиль гимнографії вражав яскравою образністю, що проникала у мовно-лексичні форми і залишала виразні відбитки у словесній палітрі барокових жанрів. У цьому процесі тісно переплелися дві світоглядні системи: західно-ренесансна з її виразним античним замилюванням та візантійська із таємничим блиском містичної символіки. І, мабуть, найвища майстерність українського митця полягала у вмінні тонко відчувати і використовувати цей спадок, вибудовуючи новий національний тип літератури, який не прочитується і не осмислюється вповні без знання гимнографії. До того ж, не лише творці літературних жанрів володіли духовним матеріалом, але й слухачі – весь український народ, що змалечку виростав у ясных променях церковної співаної поезії. Свідченням доброго знання українцями гимнографії є заувага Івана Франка, який відзначав, що церковні книги використовувалися у народних школах-дяківках як шкільні підручники аж до кінця XIX століття. Навчившись абетки, діти переходили до читання Часослова та Псалтиря, а далі навчалися церковного співу за Октоїхами та Ірмологіонами. Про такий курс елементарного навчання на Русі свідчив також і Іван Вишенський, а згодом Іван Франко різко розкритикував систему освіти, занедбуючу давній пласт літератури, підкреслюючи, що: «повне та всестороннє відродження нашої національності неможливе без докладного пізнання та визискання того засобу духової сили, яку маємо в нашій старій письменстві» [18, с. 30–31]. Показовим є той факт, що Франко після запрошення до співробітництва в газеті «Життя» одразу ж друкує поетичний твір Константина Солунського, який вважається найстаршим церковнослов'янським віршем твором, укладеним близько 860 року [18].

Глибоке відчуття значимості найдавніших сторінок літературного спадку було продемонстроване Франком в окремій праці *Історія руської літератури*, де головною тезою визначено встановлення єдності і неперервності української літературної традиції від найдавніших часів аж до Котляревського і Шашкевича. В цьому Франко вбачає велику роль християнізації Русі-України, що принесла з собою цілий пласт грецької і латинської культури, відколи й розпочалася історія активного інтелектуального розвитку Русі [16, с. 241].

© Сиротинська Н., 2015.

Візантійська «старовина» стала основою розвитку літератури, стилістики, риторичної науки в Україні. Певним відліком у започаткуванні цього процесу вважається трактат «Об образѣх» Георгія Херобоско у збірнику Святослава 1073 року (первісна назва «Сѣбор от многъ отьць: Толкованія о неразумныхъ словесахъ в евангеліи и в апостолѣ, и в инѣхъ книгахъ вкратцѣ сложено на память и на готовъ отвѣтъ»).

Трактат вважається першим підручником-довідником, яким користувалися освічені русичі і на який спиралися українські поети і ритори. В ньому перелічені відомі Авторові образи, які зустрічаються у писемній творчості, і кожному присвячена окрема стаття [9, с. 129]. Настанови візантійського письменника, впливали на перші творчі спроби багатьох книжників Київської землі, закладаючи міцні підвалини розвитку національної писемної творчості. Як писав Дмитро Чижевський: «самий факт християнізації країни і безпосередній за цим розвиток широкої за змістом і красною формою літератури виявив і внутрішні можливості народу, його здатність засвоїти цінності чужої та вищої культури. І ця духовна підготовка, рання дозрілість, не могли затертися й протягом сторіч» [20, с. 233].

Безумовно, що українська література барокової доби ввібрала досвід минулого й потребує вивчення в контексті врахуванням спадку Київської Русі. Зокрема, постійну апеляцію до давнини Д. Чижевський сприймає крізь призму антитетики – поєднання явища творення цілком нового та відродження старого, що характерне для української культури XVII ст. Це зустрічається і в літературі, де по-новому звучать старі теми, зокрема, сміливого новаторства у бароковому стилі зазнали такі твори, як Києво-Печерський патерик, старі повісті та новели. В цьому відобразилося прагнення людини Бароко не лише запроваджувати нове, оригінальне, але також шанувати і зберігати традиції, в яких закарбоване вічне, неперехідне. Так, Дмитро Чижевський трактує Бароко як синтетичну духовну течію, як спробу синтезу культури середньовіччя та ренесансу [19, с. 69]. Подібне зустрічаємо і в музиці, що за визначенням Ніни Герасимової-Персидської трактується як «зустріч епох», тобто як період активної взаємодії двох культурних традицій [2, с. 126]. На думку дослідниці, незважаючи на суттєві зміни у сприйнятті та використанні музичного матеріалу, не могло бути ситуації раптового зникнення середньовічної парадигми, оскільки подальшим шляхом стали як і виразні зміни, стимульовані новим мистецтвом, так і застигання у досягнутих формах, консервація. З іншого боку, середньовічна парадигма також впливала й на свого «опонента», активізуючи його діяльність, тож нове породжувалося із слідами споріднених зв'язків із попередньою традицією [2, с. 97].

Виразним спільним знаменником плавного «перетікання епох» стала гимнографія, вплив якої прочитується вже у перших літературних творах, зокрема, у найвизначнішій пам'ятці руської культури «Слово о полку Ігореве», що зауважує Іван Франко. Під час дискусії про форму «Слова», він припускає, що мелодія, а zarazом ритміка «Слова» були взоровані на церковних канонах, а їх віршова будова згоджується з синтаксичною» [17, с. 197].

Докладно зв'язок «Слова» з візантійською гимнографією досліджував Володимир Бирчак, порівнюючи будову строф і пісень, риторичних рим, відповідної кількості силаб, буквально співставляючи окремі частини, як, зокрема, восьму пісню «Слова» та початкові строфи пасхального кондака Романа Сладкопівця [1]. Тези, запропоновані Володимиром Бирчаком, продовжила розвивати Наталія Серьогіна, досліджуючи «Слово о полку Ігореве» на основі ідеї споріднення тексту твору з лексичним і структурно-поетичним світом пам'яток перекладної та руської гимнографії [11]. На думку дослідниці гимнографічні тексти зберегли мову та образне мислення доби «Слова», на відміну від пізніших списків літописів та фольклору, записаного в XVIII–XX ст. На основі вивчення «Слова», поруч із текстами Міней, Стихирарів, Кондакарів, Тріодей XII століття, Серьогіна прийшла до висновку не лише про лексичну, але й композиційну спільність твору з пам'ятками давньоруської гимнографії, зокрема, з подібністю до гимнографічних півчих циклів. В реконструкції дослідниці «Слово» складається з віршових строф структурно відповідних жанру тропарів канону, поєднаних в піснях. Канон поєднує 9 пісень, поміж тропарями яких існує мелодико-ритмічна подібність завдяки ірмосам. Ірмоси, які служать зразками для тропарів пісень канону, різні за протяжністю і кількістю речень, тому всередині пісень тропарі схожі за типом будови, а пісні різні. Так само відмінні і пісні в «Слові о полку Ігореві», немов базовані на різних інтонаційно-ритмічних моделях, тож і не вдається його відміряти однією міркою.

Важливою рисою «Слова», характерною для гимнографії є також завершення богородичною темою:

*Дѣвици поють на Дунаи –
вьются голоси чрезь море до Кієва.
Игорь ъдетъ по Боричеву
къ святѣи Богородици Пирогощени.*

Яскравий і, водночас, глибокий образний світ, закладений духовною культурою середньовіччя, виразно проявився в ранньомодерну добу, що вимагає неперервності вивчення літератури обидвох періодів з позиції спільності релігійної традиції, однієї писемної мови, загальних формальних прийомів і семантичних моделей. Зокрема, Рікардо Піккіо пропонує важливий тематичний засіб для прочитання літературних текстів – використання *тематичного ключа*, який допомагає заповнити семантичну лакуну поміж духовним та історичним рівнями значень [9, с. 47]. Зокрема, «Слово про Закон і благодать» Іларіона він семантично пов'язує з покликом на Євангеліє від Івана (Ів. 1:9-7), зміст «Сказання і страждання і похвали мученикам святим Борису і Глібові» з цитатою псалма 111 (112):2–3, яка зустрічається вже у перших реченнях твору. Змішану текстову структуру «Слова о житії та преставленні великого князя Дмитрія» відзначає двома тематичними ключами – псалмом 91-м (92-м) і 2-м посланням апостола Павла до Коринфян (2 Кор.: 6,16). «Житіє преподобного Феодосія Печерського» Нестора семантично підкрене тематичному ключеві, укладеному з покликів на: книгу пророка Ісайї (Іс. 49:1), книгу пророка Єремії (Єр. 1: 15–16), послання апостола Павла до Галатів (Гал. 1: 15:16), Євангеліє до Матвія (Мтв. 5: 14–16) [9, с. 431].

Подібні приклади наводить архієпископ Ігор Ісіченко, співвідносячи початок «Моління» Данила Заточника із цілою низкою алюзій на псалми [3, с. 89]:

*Въструбимъ, яко во златокванья трубы, в разумъ ума своего
и начнемъ бити в сребренья органы возвитие мудрости своея,
Въстани слава моя, въстани въ псалтыри и гуслех.*

Подібно єпископ Антоній в короткій подячній молитві до Богородиці вибудовує аналогію між освяченням Успенського храму, яке відбувалося в навечір'я свята Успення Пресвятої Богородиці та подіями самого празника Успення:

«Пресвята Богородице! Якоже въ своє преставленіє апостоли от конец вселення събравши въ честь своему погребенію, тако и нинѣ въ освященіє своея церкве събравши въ честь своему погребенію, тако и нинѣ въ освященіє своея церкве тѣхъ намѣсники и наши служебники».

У цій цитаті виявляємо виразну гимнографічну основу, побудовану на темі чудесного зібрання апостолів за велінням Господа:

*Богоначальнымъ мановеніємъ,
отвсюду богоноснїи апостоли облаки высоче възимаєми.*

стихира на Господи воззвах, Успення

*Всечестный ликъ премудрыхъ апостоль събрася чудно, погresti славно
Тѣло твое пречистое, Богородице всепѣтая.*

сідален, Успення

*Внезапуже сътекшеся апостоль множество
От концеъ Богородице тебѣ предсташи купно.*

ірмос 1-ї пісні канону Йоана Дамаскіна, Успення

*От концеъ сътекошася апостоломъ лучшии,
богоначальнымъ мановеніємъ погребсти тя,
и от земля вземлему тя къ высотѣ зрящес.*

стихири на хваліте, Успення.

Засвоєнню гимнографії, яка не одне століття творилася кращими представниками греко-візантійської культури і в досконалій мистецькій формі потрапила на українські землі, сприяв її переклад на церковнослов'янську мову.

Про богословські, естетичні та мовознавчі особливості гимнографічних текстів писали такі відомі дослідники давньої літератури як Володимир Перетц, Дмитрій Ліхачов, Дмитро Чижевський, Михайло Мурьянов. Тож не випадково саме з добре знаної гимнографії запозичувалися усталені формальні прийоми, семантичні і лексичні моделі [14, с. 18]. Як пише Юрій Ясіновський: «гимнографія у властивих їй поетико-музикальних засобах і формах була й залишається одним із найглибших проявів Божої мудрости, прославою Всевишнього, вірою і молитвою, проханням і розкаянням. У богословсько-літургійній ієрархії християнської обрядовості гимнографія знаходиться одразу ж за Священним Писанням» [21, с. 13].

Глибокий вимір літургійного музично-поетичного мистецтва був добре знаний львівським братчикам, що не могло не проявитися і на літературній творчості ранньомодерної України. В дослідників барокової культури зустрічаємо окремі вказівки на гимнографічні джерела як джерела літературної творчості. Так, Лідія Корній привертає увагу до практики використання цитат із гимнографії у шкільній драмі, пов'язуючи це явище зі спільністю біблійних сюжетів, орієнтацією митців на канон середньовічної монодії та тісними зв'язками з церковними богослужіннями [5, с. 198]. Спостерігається текстова близькість вірша «Возбранной воеводъ, смерть во вѣки побѣдившой» з драми-мораліте «Комедія на Успеніє Богородиці» Дмитра Туптала і кондака Богородиці «Возбранной воеводъ» [4]. Ця спорідненість базувалася на використанні початкових слів гимнографічного тексту як основи написання авторського твору. А поруч існували випадки буквального включення у драму оригінальних піснеспівів, наприклад: у «Різдвяній драмі» Дмитра Туптала звучав ірмос на Різдво Христове «Христос раждається, славіте»; в уривку драми невідомого автора використана стихира на Благовіщення Богородиці «Благовѣствуи земле, радость велию пойте, небеса, славу Божию»; у драмі-міраклі Дмитра Туптала «Комедія на Успеніє» у сцені «Успіння Богородиці» звучала стихира празника Успення «Обрадованная, радуйся з тобою Господь» та ірмос канону на Успення Богородиці «Ангели Успеніє Пречистая зряче». У драмі могли звучати як монодійні, так і партесні твори, що підкреслює її близькість до церковної практики [5, с. 129].

Присутність гимнографічної образності стало характерним для багатьох світських творів. Такий шлях проникнення літургійних текстів у світську творчість Лідія Сазонова визначила як процес вироблення «колективної літургійної пам'яті»: через богослужіння у свідомість потрапляли цитати літургійних книг і застосовувалися в оригінальних авторських творах, як у збірнику Симеона Полоцького «Рифмологіон» (1680) [10]. Збірник містить вітальні вірші з нагоди Різдва Христового цареві з родиною, придворним, а також вірші без індивідуальної адресації. Виконання чергувало спів ірмосів канону на Різдво Христове Козьми Маюмського та авторських строф, які розвивали тему ірмосів. Так виникали «квазітропарі», або «авторські тропарі», зміст яких виходив за межі поетики канону, наповнюючись дидактичним та панегіричним пафосом [10].

Про використання текстів гимнографії для створення авторських творів пише Микола Сулима, визначивши метод запозичення цитат з гимнографії як «перевіршовування», що характерно для барокової літератури [15]. Аналізуючи вірші «Гимнології», написані на основі великодніх стихир, автор писав про унікальність цього твору, оскільки в ньому вперше в українській поезії фігурують катрени з перехресним і кінцевим римуванням, наприклад, членування стихир Пасхи на сегменти і подальше їх використання як основи для створення нових віршів. Подібний метод використовував Кирило Транквіліон-Ставровецький у своїй книзі «Перло многоцінное» (1646) на основі сегментів «Отче наш», а також Йоан Максимович у «Богородице Діво» (1707) [10, с. 131].

Можна запитати: а в чому причина постійного звертання до старовини? Невже тільки відчуття поваги, обов'язку та вишколу змушувало українських мистців постійно звертатися до сакральних джерел, відчувати, перед ними пієтет? Вважаємо, що поруч із, безперечною літературною традицією, надзвичайну вагу відігравала також естетична сторона візантійської гимнографії – її Краса. Саме вміння відобразити глибокий богословський зміст у досконалій естетичній формі поетичного вислову стало характерною рисою української літератури на довгий час. А кульмінацією такого стилю можна вважати творчість Григорія Сковороди, у спадку якого прочитується глибока мудрість, виткана яскравими барвами «богодухновенного слова».

1. Бирчак В. Візантійська церковна пісня і «Слово о полку Игореве» / В. Бирчак // Записки наукового товариства імени Шевченка. – Львів, 1910. – Т. 95, с. 5–29. – Т. 96, с. 5–32.
2. Герасимова-Персидская Н. Русская музыка XVII в. Встреча двух эпох / Н. Герасимова-Персидская. –

Москва : Музыка, 1994. – 126 с.

3. Ісіченко, арх. І. Аскетична література Київської Русі / Ісіченко. – Харків : Акта, 2005. – 384 с.

4. Колосова В. Традиції літератури Київської Русі і українська поезія XVI–XVIII / В. Колосова // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ : Наукова думка, 1981. – С. 83–100.

5. Корній Л. Українська шкільна драма і духовна музика XVII–XVIII ст. / Л. Корній // Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст. – Київ, 1993. – С. 144–155.

6. Корній Л. Болгарський наспів з рукописних нотолінійних ірмолоїв України кін. XVII–XVIII ст. / Л. Корній, Л. Дубровіна. – Київ, 1998.

7. Мулич М. К вопросу о художественном мастерстве в древнейших славянских переводах служебных миней / М. Мулич // Кирил Солунски. – Т. 2. – Скорје, 1970. – С. 239–256.

8. Пиккио Р. История древнерусской литературы / Р. Пиккио. – Москва, 2002. – 352 с.

9. Пиккио Р. Slavia orthodoxa. Литература и язык / Р. Пиккио. – Москва : Знак, 2003. – 703 с.

10. Сазонова Л. Отражение церковных песнопений в панегирических контекстах «Рифмологиона» Симеона Полоцкого / Л. Сазонова // *Bibel, Liturgie und Frömmigkeit in der Slavia Byzantina. Studies on language and culture.* – München–Berlin, 2009. – С. 487–501.

11. Серегина Н. «Слово о полку Игореве» и русская певческая гимнография XII века / Н. Серегина. – Москва : Памятники исторической мысли, 2011. – 412 с.

12. Серегина Н. Песнопения русским святым. По материалам рукописной певческой книги XI–XIX вв. «Стихирарь месячный» / Н. Серегина. – Санкт-Петербург : РИИИ, 1994. – 470 с.

13. Сироїд Д. Різдвяні проповіді Кирила Транквіліона Ставровецького / Д. Сироїд // *Львівська медієвістика: Біля джерел українського Бароко.* – Вип. 3. – Львів : Свічадо, 2010. – С. 178–188.

14. Станчев К. Литургическая поэзия в древнеславянском литературном пространстве / К. Станчев // Древнеславянская литургическая поэзия. XIII Международный съезд славистов. Любляна, 15–21 август 2003. – Roma–Sofia 2003. – С. 5–22.

15. Сулима М. До питання про особливості віршованих варіацій молитов / М. Сулима // *Львівська медієвістика.* – Т. 3. – Львів, 2010. – С. 128–133.

16. Франко І. Відгуки грецької і латинської літератури в українському письменстві // І. Франко. *Зібрання творів у 50 томах.* – Т. 30. – Київ : Наукова думка, 1981. – С. 240–252.

17. Франко І. Історія української літератури. Розділ *Староруська поезія* // І. Франко. *Зібрання творів у 50 томах.* – Т. 40. – Київ, 1983. – С. 7–732.

18. Франко І. Найстарша церковнослов'янська вірша // І. Франко. *Зібрання творів у 50 томах.* – Т. 39. – Київ : Наукова думка, 1983. – С. 67–77.

19. Чижевський Д. До проблем бароко / Д. Чижевський // *Філософські твори у чотирьох томах.* – Т. 2. – Київ : Смолоскип, 2005.

20. Чижевський Д. Історія української літератури / Д. Чижевський. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2008. – 567 с.

21. Ясіновський Ю. Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу / Ю. Ясіновський. – Львів, 2011. – 446 с.

Статья посвящена рассмотрению исторических путей и форм влияния греко-византийской гимнографии на древнюю украинскую литературу. Подчеркивается на совершенности сакральной поэзии и неизменности певчего литургического репертуара на протяжении веков. На этой основе поэтика гимнографии заимствуется формами и жанрами украинской бароковой литературы.

Ключевые слова: гимнография, литература барокко, литургические тексты.

The article examines the historical ways and forms of influence Greek-Byzantine hymnography on the ancient Ukrainian literature. Emphasis on the artistic perfection and immutability of sacred poetry of the liturgical repertoire for centuries. On this basis liturgical poetics and hymnography entered into forms and genres of Ukrainian Baroque literature.

Keywords: hymnography, Baroque literature, liturgical texts.